

SZILÁGYI JÚLIA Pillantás a csúcsról

A hetvenöt éves Déry Tibor

Már a cím leírtával berzenkedik bennünk az ünneprontó aggályoskodás. Melyik csúcsról pillantunk alá? Arról, amelyről a költő Déry nézett szét 1933-ban (a vers éppen a *Korunkban* jelent meg), s megérteni vélte élete tájait? S hitte „az érzékeny lábú vándor“, hogy „az idő kihullott ősz hajszálán jár“? A „férfikor érett órája“ volt valóban (figyelem: az óra érett itt, nem a férfikor, egy jelző helyet cserél, és a kopott frázisból költészet lesz!), de — csúcs? Előtte volt még *A befejezetlen mondat*. Az ám a csúcs! Egyből szinkronba került általa a magyar regény a magyar társadalommal, egy világméretű dinamika fő mozgásvonaláival és a legfinomultabb epikai erő világszínvonalú teljesítményeivel. Olyannyira, hogy Illyés Gyula a *Nyugatban* keserűen állapíthatta meg: „... az a réteg, amely a mű irodalmi értékeiben el tudna mélyedni, visszahőköl az épp ellene irányított kemény vádtól és gúnytól, az a réteg pedig, a proletárság, amely a mű emberi állásfoglalását magáévá tehetné, az irodalmi és lélektani merészségektől hőköl vissza.“

A nagy — Illyés szavával „nemcsak terjedelmében rendkívüli“ — mű megszületett tehát. A pillanatnak méltó krónikása is akadt, méghozzá a legkiválóbb kortársak egyikének személyében, akinek azonban — bármennyire is várta, s amint írja, fenntartotta magának a jogot, hogy végre ismertethesse, nem marad más feladata, mint szemébe mondania a magyar társadalomnak: nem érett meg arra, hogy bepillanthasson az eléje tartott finom mívű, kegyetlen tükörbe...

A másik dokumentum, amely a nagy mű és a közönség elmaradt találkozásának — ne féljünk a szótól — tragikus pillanatát rögzíti, magának Dérynek a kezétől származik. A sárga levelezőlap kolozsvári címzettje Gaál Gábor. Szövege mindketőjükre jellemző fényben ragyogtatja fel Gaál Gábor és Déry Tibor kapcsolatát — úgy is mondhatnók: a forradalmár író viszonyát az öt sűrűn — verssel, novellával, regényrészlettel — szerepeltető marxista *Korunkhoz*...

Hány remekbe formált Déry-novellát olvasva szédültünk az elénk tárult mélység láttán, mint a tiszta magasságokhoz nem szokott tüdejű hegymászó? Mert csúcs a *Szerelem*, a *Mákosztészta* és a *Portugál királykisasszony*, a *Cirkusz* és a *Vidám temetés*, a *Két asszony!* S az újabb regények közül — újabb hegyvonulat — a merészen kiugró, magányos orom: a *G. Á. úr X-ben*... Egy életműnek pontosan anynyi csúcsa lehet, ahány magasságba az író magával tudja vonni olvasóját. Az a pont, amelyről a hetvenöt éves Déry Tibor életművét megpróbáljuk áttekinteni — legutolsó megjelent munkája, az *Itélet nincs*, az élet, a pálya summázása. Nem mintha egy életmű megítélésének kulcsát feltétlen maga az író adhatná a kezünkbe, méghozzá az olyan író, aki mint Déry, memoárjának már címében is, s majd minden lapján hangsúlyozza, hogy őt magát idézzük „sunyi rögeszméjét“: *nem mond véleményt*. Annak, aki ezt rosszallná, csodálkozna rajta vagy éppenséggel kételkednék az álláspont erkölcsösségében, meg is magyarázza, miért nem: „Nyilván, mert tántorgásai közben elvesztette.“

A magyarázatot persze nem kötelező, mint kielégítő, elfogadni. Kérdés, hogy egyáltalán lehet-e? Újabb kérdés: elég meggyőzőnek érzi-e maga az író álláspontját

és annak indoklását, ha egyszer minduntalan visszatér rá? Az elhatározás — nevezetesen, hogy véleményt nem nyilvánít — és a hozzá fűzött magyarázat akkor tűnik a leghihetőbbnek, amikor így hangzik: „... felhagytam már azzal, hogy válaszokkal védekezem a világ ellen; okos ember nem állít, hanem kérdez“. Csak ebbe a nagylelkűen odavetett mentőövbe csimpszakodva merjük megkockáztatni újabb kérdésünket: az író, aki nem állít, hanem kérdez, nem vélekedik, hanem kitér a véleménynyilvánítás elől, nem egy élet tanulságait mutatja fel, hanem magát az életet, annak legszubsztívtebb átélésében, vajon nem az olvasóra, a kortársra s az utókorra hagyja az újabb kérdéseket, s ha úgy tetszik, a válaszokat is, a kívülről álló objektivációt: az ítéletet?

Ítélet van

Azzal, hogy beismeri: védekeznie kell — kérdésekkel vagy válaszokkal — a világ ellen, már ítéletet mondott felette. Azzal, hogy védi, s írással méghozzá, ami védekezésnek nagyon is beavatkozó, ha védelemnek nem is mindig hatékony — hallgatólagosan beletörődött abba, hogy a világ is ítélkezik élete és életének értelme, írása fölött. Sőt, egész életművével, az első leírt mondattól az általunk olvasott utolsóig, valósággal kihívta ezt az ítéletet. Egyik regényének ezt a címet adta: *Felelet*. Éppúgy viselhetné a Kérdés címet is. *A befejezetlen mondat* mint regény-cím ugyancsak a nyitottságnak, a termékeny kételynek, a várakozásnak az állapotát sugallja. Minden könyve meglepetés. Mert minden műve azt a hol bevallott, hol tagadott csodálkozni-képességet árasztja, amellyel az alkotó fogadta magába a világ villódzó jelenségeit. Író és világ szüntelen provokálják egymást. Erről a kölcsönös provokáció-sorozatról ad számot olyasformán, mint egy retrospektív kiállítás, a minden meglepetést — a szó jelentésárnyalatait az elbűvölt ámulattól a feszengő felháborodásig — kimerítő szuper-kihívás: az *Ítélet nincs*. Eszünkbe idézi, amit Lukács György írt a hatvanéves Déry Tiborról: „fejlődésképes“. Meg azt, hogy: „Minden lehetősége megvan arra, hogy ne csak nagytehetségű, ne csak jelentékeny, hanem igazán nagy író váljék belőle.“

Déry Tibor *A befejezetlen mondat* óta nagy író. Vagyis csaknem harminc esztendeje. Igen ám, de ez a regény — a magyar próza világirodalmi jelentőségű magánügye — majdnem tíz évig várt a megjelenésre. Újabb évtizednek, ha nem éppen kettőnek kellett (miért kellett?) elteltie — amíg néhány ember sejtéséből vagy meggyőződéséből közismert irodalomtörténeti tény lett: Déry Tibor nagy író.

Ennek tudatában most már bátran eljátszadozhatnánk azzal a gyermeten mimelt izgalommal: vajon kivé-mivé fejlődik a szépreményű fiatalember, akitől a *Nyugat* 1917-ben egy *Lia* című novellát közölt? Inkább lemondunk erről az ünnepi alkalmakra tartogatott társasjátékról. Hiszen tudjuk jól, kicsoda Déry Tibor. S azt is: nemcsak jobban — másként érdekel bennünket az a néhány pályakezdő elbeszélés, vers, amelyeknek akkori visszhangjukat megszázszorozó akusztikát biztosít a rájuk magasodó életmű boltozata. Nem. Nem drukkolunk az egykori kezdőnek. Befutott. Osvát Ernő, a majdnem csalhatatlan — érezte. Mi már tudjuk. Ezért indulunk a csúcson, felmérni az életmű tájait, nem pedig a hegy lábától. Meg azért is, mert a pálya a maga lendületes startjával, makacs haladásával a tető felé — melyet, épp a Gaál Gáborhoz intézett sorok tanúsítják, no meg az *Ítélet nincs* közvetlen, egyes novellák közvetett vallomása, melyet nemegyszer takartak el, s pontosan a megközelítés pillanataiban, a szeszélyes történelmi meteorológia már-már áthatolhatatlannak látszó felhői, ködjei — sokban emlékeztet az alpinista sziszifuszi teljesítményére. Könnyű annak kitaratania, aki nem ismeri a kudarcot, az értetlenséget, a kétségbeesést. De aki ezeket nem ismeri, az nem ismer úgyszólván semmit, ami a kitaratásnak értéket, a létnek értelmet ad. Az érték akkor is érték, ha nem társul

hozzá a siker. De csak a siker foglalatában tudja szerteszikráztatni pompás színeit, fényeit. Déry tudhatta magáról, mielőtt még a „happy few“ felismerhette benne, s a boldog-boldogtalan kevesek szűk köréből messze gyűrűzhetett volna — mekkora tehetség. Néhány jó barát biztatása? Igen, ez felbecsülhetetlenül fontos. Később hivatalos elismerés fényében sűtkérezve, s közben újból a mélyben, a legsötétebben, aztán megintcsak a dicsőség ormán — ezúttal már, hisszük, véglegesen —, micsoda út! S micsoda erő, mindvégig munkálkodni élete hol ignorált, hol megbecsült, hol elhallgatott és elhallgattatott, hol felmagasztalt művén, idegenben és otthon, csüggedten és bizakodva, kétségbeesetten és bölcsen megbékélve végül, a tamáshegyi kert sokat emlegetett rózsaszín malomkő asztala mellett...

Ítélet nincs? Vélemény — nincs? Válasz — nincs? Mi hát a munka, ha nem ítélet, válasz és vélemény? A *Feleletben* (mely csaknem húsz évvel előzte meg az *Ítélet nincs* című vallomást, a legjobban megérthető és a leginkább félreérthető Déry-művet) olvassuk:

„Az embert más, mint saját maga, nem értheti meg teljesen, persze kérdés, hogy szükség van-e egyáltalán a többi ember teljes életnagyságban tapadó megértésére, s hogy nem épp az értetlenség nevel-e bennünket tökéletesebbé, mint amilyené magunkban válhatnánk? De a teljes félreértés, az, amely minden méretében elrajzolja az embert, elviselhetetlen.“

Tapasztalatok összegezésének nevezhetnők e néhány sort, ha csak a regény megjelenésének évét, az 1952-es esztendőt néznők. De már 1969-ben újraolvasva, anticipálni látszik az akkor még eljövendő félreértéseket és megértéseket.

S ha még hozzáveszünk egy mondatot egy 1966-os keltezésű olvasónaplóból: „Egy nagy tévedés termékenyebb az olcsó revíziónál“ — valamivel többet értünk meg a Szent Bertalan-éjszaka-kortárs Montaigne kései magyar rokonának a szkepsziséből. A bizonyosságtól a kételyig olykor hosszabb az út, meredekebb és fájdalmasabb, mint a kételytől a bizonyosságig. Különösen annak, aki a szenvedésből is, a világ s a maga kínjaiból egyaránt munkaerkölcsöt kalapál ki. Magának és a világnak. Ilyenformán: „A fájdalom mértéke nem az, hogy mennyire szenvedtél tőle az ember, hanem, hogy mennyi idejét veszi el.“

Az *Ítélet nincs* eddigi fogadtatásából világosan kiténik az, amit a szerző már a könyv írása közben megfogalmazott: „Magunkhoz őszintének lenni: elképesztő feladat.“ S mivel az őszinteséget szükségképpen ki kell terjesztenie élőkre és holtakra, mindazokra, akiket emlékezete, mint élete szereplőit, a mű színpadára citál, a hatás nem kevésbé elképesztő a feladatnál: „...mert sajnos, a nyilvánosság elé érve, valamennyi mozdulatunk gesztussá válik.“

Milyenek Déry gesztusai? Az első — mindjárt a cím. Mondjuk ki róla, amit az író a sorok közt úgymint megvall: félrevezető. Hogy szándékában az, vagy csupán eredményében — végül is közömbös. Déry ne tudná, hogy életműve betetőzésével olyan műfajt választott, melyben a tapintat hazugság, a nyíltság indiszkrécio, a memória rejtélyes szelektív munkája pedig könnyen minősülhet öngazolásnak? Hogy önmagát állítván hőszél regényének, melyet az élet írt, a hőst gáncsolva, őt magát gáncsolják olvasói, s rajta, a főszereplőn kéri számon a szeszélyes és kaján „szerző“ viselt dolgait? Sok íróról tudunk, aki tapintatból az élő, kegyeletből a halott kortársak iránt, nem utolsósorban pedig önvédelemből, melyet éppúgy nevezhetünk szeméremnek, mint gyávaaságnak, nem adta ki életében irodalmi, politikai, szerelmi pikantériákban gazdag múltja emlékeit. S most hirtelen, ettől a kitérőtől megvilágosodik a könyv tartalmának ellentmondó cím értelme: az író, mert ember — sebezhető; az ember — ha író — százsorosan az. Attól csak szabadabb lesz, s nem

kiszolgáltatottabb, hogy felidézi kiszolgáltatottsága és szolgálata történetét. Olyan szabad, amilyen csak az lehet, akinek nincsenek titkai. Már nincsenek: megvallotta őket. Nem bírónak és nem pribéknek, hanem mindenkinek: a jóknak és a rosszaknak, a gyanakvóknak és a hiszékenyeknek, a tisztelőknek és az irigyeknek — mindenki megtalálja majd benne, amit keres, talán azt is, amit nem keresett. Nem kicsikart, keresztkérdésekkel a kellő mederbe terelt vallomás ez, hanem szabadon hömpölyög, vagy cikázik az emlékezés szabálytalan mechanizmusa szerint, a kronológia merev rendjének sem engedelmeskedik. Déry nem követi nagy elődeit az ön-életírás és önvallomás művészetében, akik többnyire a megtalált vagy annak vélt igazság birtokában vetik papírra életük eseményeit, tanulságait. Túl sok igazsággal és igazságtalansággal találkozott életében: óvatos. Pedig már csak egy dologtól tart. Az apodiktikum, a kinyilatkoztatás, a dogmatikus igehirdetés embertorzító, valóság- és művészethamisító veszélyétől. De ettől aztán nagyon. Innen a véleménynyilvánítás, az ítékezés már-már görcsös elutasítása éppen annak az írónak a részéről, akinél kevesen mondtak magyarul több igazat emberről, társadalomról.

Polgárok és proletárok

Századunk kezdetétől az igazat és nemcsak a valódit mondani emberről és társadalomról, mindenekelőtt annyit tesz: beszélni a tőkés rend két alapvető osztályáról, pontosabban annak egyedeiről úgy, hogy kirajzolódjék az osztály képe, hogy az egyéni viszonylatokban felismerjük az osztályviszonyokat. Ez a terület nem volt éppen fehér foltja a magyar prózának Déry előtt sem. De vagy polgárok írtak polgárszemponttal nézett proletárokról, vagy proletárok a polgárokról, úgy, hogy jószerevével csak mint osztályról volt róluk ismeretük. József Attila teremtette meg személyében és művében azt a zseniális szintézist, melyben a proletársors döbbenetes erejű átélése találkozott a képzett és fegyelmezett marxista gondolkodással, magasrendű műveltséggel (beleértve mindazt, ami a polgári kultúrában is érték). A magyar prózában ez a szintézis *A befejezetlen mondatig* várattott magára. Magyarázhatjuk ezt számos objektív és szubjektív tényezővel, melyek között közvetlenül társadalmi éppúgy akad, mint specifikusan irodalmi-irodalomtörténeti. A magyar társadalom struktúrája, melyben egészen 1945-ig lényegében a feudális vagy félf feudális elem volt a döntő; a magyar polgári regény, mely a XIX. században már kiteljesedett nyugati-tól eltérően éppen a két világháború között vált Németh László, Babits, Kosztolányi, Márai kezén európai rangúvá; Móricz és a népi írók érdeklődése, akik a magyar társadalomnak már említett szerkezete okán elsősorban a parasztság felé fordultak. És említenék még egy olyan szempontot, amely éppen Déryt tette a véletlen és a szükségszerű találkozásának kiválasztottjává. Hogy egy-egy jelenség, folyamat, történelmi pillanat lírai leereagálása milyen előnyben lehet és van az epikai szintézis nem csupán távlatot, de fizikai időt is igénylő követelményeivel szemben — nem szorul bizonygatásra. S ha időt mondunk, arra a bár minimális anyagi függetlenségre is gondolunk, amit nem nélkülözhet a nagyobb szabású prózai vállalkozás szerzője. Aki ezzel abban az időben rendelkezhetett, annak többé-kevésbé tisztes polgári egzisztenciát kellett a magáénak tudnia. Ezt a fajta beilleszkedést a polgári rendbe nehezen lehetett összeegyeztetni a polgári rend megdöntésének azzal a távlatával, melyet egy következetesen és átfogóan megszerkesztett — vagyis szocialista ihletésű — társadalmi regény sugall. Igen sok tényezőnek kellett találkoznia, polgárok és proletárok beható, elméleti és tapasztalati ismerésétől egy igazán nagyszabású regény megírásához szükséges műveltség — esztétikai és lélektani, nem utolsósorban pedig érzelmi kultúráról van szó — birtoklásától a több éves megfeszített alkotó munkához elengedhetetlen létminimum biztosítottságáig és — last but not least —

a rendkívüli tehetségig, hogy ez a magyar regény megszülethessen. Déry Tibor írta meg. Hogy a regény születésének előfeltételei már eleve eldöntöttek — hosszú időre legalábbis — a sorsát, úgy, ahogy azt Illyés Gyula éles szeme meglátta, azon csak sajnálkozunk lehet, csodálkozni nincs okunk.

Déry Tibor levélben üdvözölte ötvenedik születésnapján a magyar avantgarde atyját, Kassák Lajost. Ebben a levélben — ugyancsak önéletrajzi jegyzeteiből tudjuk — egyebek mellett felemlíti, hogy nagy íróársának az a szerencse jutott részül, hogy „forradalmi osztályhelyzete természetes segítőtársként ajánkozott művészi tehetsége mellé“. Nos, Kassák, amint az tizenkilenc évvel később írott válaszelemből kiderül, ezt nem tekinti szerencsének. S nem csupán azért, mert érezte a gyermekszoba, „az ingyen szerzett műveltség“ hiányát. Hanem azért elsősorban, mert bevalása szerint nem tartozik „a boldog eszelősök közé, akik büszkén hordják a vállukon rabszolga őseik hulláját, s közben maguknak követelik a legkényelmesebb lakást, a legjobb falatokat, a legszebb autókat és a legnagyobb rendelkezési jogot. És mindezt nem azért, mert kemény hitükkel, széles körű tudásukkal, világos öntudatukkal, társadalmi igazságérzetükkel kiérdemelték, hanem mert szolgálvadékok, akiknek őseit botozták és éhezették“.

A polgári gyerekszobából indult Déry tollából sosem csurranhattak ki ezek a vitriolos sorok, amelyeket a plebejus-ivadék, puritán Kassáknak joga, tán kötelessége is volt leírni.

Mozgalmi tárgyú regényeinek fiatal polgárai, akik elrúgván maguktól osztályuk martját, görcsös karcsapásokkal igyekeznek átúszni a túlsó partra, gyakran eszményítik személyükben is a munkásokat s vezéreiket. Déry, az író ezt sosem teszi. Saját tapasztalatait megtestesítő fiatal polgár-hősei szemében a proletár, a forradalmár nem csupán rokonszenves vonásai érdemén vonzó. (Műveiben ezek az alakok gyakran már-már a durvaságig kemények, kegyetlenek.) Az ügy szépsége teszi őket ellenállhatatlanná. Olyan erős az igazságuk, hogy személyükben akár visszariasztóak is lehetnek — a mozgalom tüzenél melegedni kívánó úri didergőkkel szándékosan azok —, ettől csak kívánatosabbá válik elismerésük, bizalmuk bármely csekély, mégoly nyers kinyilvánítása. Déry a paletta minden színével, nem grafikus fehér-feketével ábrázolja a szembenálló osztályok tagjait. Sem angyalokat, sem ördögöket nem találunk freskójának egyik oldalán sem. Sőt: a polgárok jószerével szánalmat ébresztenek. Csak a proletároknak van meg nála az a lenyűgöző erő, mely úgy vonzza a dekadens polgárcsmegetéket, mint némely nőt a brutális férfiaság: gyönyörteljes rémülettel. Alázatuk a velük szemben bizalmatlan proletárok iránt, már-már kéjesen önkínzó. Büntudatból, a bűnhődés—büntetés—szenvedés vágyából — mert felismert elkerülhetetlenségéből — táplálkozik. A bűn a polgári osztályé, a kapitalistáké, tudata viszont az osztályukból, mint egy szégyenletes anya-komplexusból magukat kitépni vágyó fiatalembereké. Az 1934-es bécsi munkásfelkelés élményeiből lecsapódott kisregény, a *Szemtől-szembe* egyik mellékszereplője, a maliciózus, vöröshajú Fabrizius maró gúnnyal „rekonstruálja“ a kommunistává lett polgárfiú Starke első lépését a mozgalom felé. A gyermek Starke, kormányfőtanácsosné mamájával hazafelé tartva a Tiergartenből, meglát egy koldusasszonyt fiával az utcasarkon dideregni... Éjjel álmot lát: „...egy szál ingben áll a Kurfürstendamm sarkán, esik a hó, s egyre fehérebb lesz a talpa körül az aszfalt, a lába hirtelen megkékül, s ez az ibolyakék szín egyre magasabbra száll testén, mint amikor egy üvegbe kék tintát öntenek lassan... Mondjuk, úgy álmodja, hogy *közben mintha tükörben látná saját arcát* (kiemelés tőlem — Sz. J.), amely előbb megkékül, aztán megfeketedik, a szája felreped s vérezni kezd, és a szeme sarkából is megindul a vér s vékony sávban lefolyik az arcán. Ezt a képet nem tudta elfeledni s egy hét múlva, mondjuk,

arra a meggyőződésre jut, hogy segíteni kell a szegényeken. Megtakarított pénzével, két márka és negyvenöt pfenniggel elmegy nevelőnőjévei a Tiergartenbe megkeresni a koldusasszonyt és fiát, de nem találja meg. Azóta a »gyengébb« pártján áll, ahogy mondják...“

Fabrizius elképzelésében, s talán a valóságban is Starke, s a típus, amelyet képvisel, a saját, szenvedő arcát nem tudja elfelejteni, önnön (álombeli!) szenvedése indítja meg a szegények, a „gyengébb“-ek iránt, akiket ilyenformán pártolni szegődik. Indokolt-e az ilyen paternalista csatlakozással szemben az egészséges prolibizalmatlanság? Gondoljunk csak József Attila nagyjából egyidejű soraira:

*Fázol. Hát mondd, hihetsz-e annak,
ki fűtve lakik öt szobát,*

*ő langyos vízben ül s borong,
hogy óh, mi mennyire nyomorgunk!*

*Szívére veszi terhünk, gondunk.
Vállára venni nem bolond...*

Indokolt? Feltétlenül. Meg kell tenni az utat a szívtől a vállig, a résztvétől a résztvállalásig.

A *Szemtől-szembe* munkásvezére, Ernszt, tárgyilagosabban, indulatmentesen, tehát kegyetlenebbül mondja ugyanezt a feléje-feléjük tapogatózó Hintzének: „A fiatalságnak van egy korszaka, amikor saját érdekei ellen fordul, verseket ír, szerelemből öngyilkos lesz, embergyűlölő vagy jámbor; ilyenkor esetleg kiugrik az osztályából is... Hagyj magunkra! Nekünk dolgunk van, nem is mindig gusztusos, de a mi dolgunk...“

Csak hogy úgy látszik, a hivatott vezér Ernszt tudja, amit a szellemesebb, de kevésbé higgadt Fabrizius nem tud: hogy a legtöbb, osztályától elszakadni akaró fiatal polgár nem támogatni akarja a munkásokat, hanem inkább támaszt keres náluk. S nem is a jövőt fürkésző számításból. A Hintzék, Starkék, Parcen Nagyok, akár időleges, akár végleges szövetségük a munkások ügyével, harcával — ebből a kontaktusból különb emberként, minőségileg megnevesedve kerülnek ki. Ami a proletárnak a fizikai nyomor, az a társadalmi igazságtalanságra döbbent polgárnak erkölcsi szükséglet: lökés a forradalom táborá felé. Déry munkás- és polgárbrázolása azért hiteles, mert többsíkú. Úgy láttatja őket, ahogy egymást látják, de ehhez hozzáad, szinte észrevétlen, valami megrendítően emberi többletet, egy-egy gesztust, emléket, szenvedélyt, amitől mindenki külön igazsága, sőt tévedése is, társadalmi-történelmi igazsággá lesz.

Rózsa Péter, Déry felejtethetetlen gyerekfigurái közt is a legfelejtethetlenebb az érzelmek világába vetíti azt a különbséget, amelyről a kétféle humanizmus címen máig sem szüntünk meg meditatálni: „Nem arról van szó, hogy érdemes-e valakit szeretni, hanem, hogy szükséges-e? ... nálunk, proliknál azt az ember érzése rögtön megmondja. Hogy a polgároknál hogy van, azt nem tudom. Lehet, hogy ők megengedhetik maguknak, hogy mindenkit szeressenek.“

Döbbenetesen hangzik. Különösképp egy tizenkét éves kisfiú szájából. De Déry gyermekhősei — nem gyermekek. Mindaz, ami a felnőttek világában gonosz vagy csodálatos, azt bennük, akikre ez a világ tudatukat, erejüket messze meghaladó súllyal nehezedik, életkoruk elementáris egyértelműséggé egyszerűsíti. Ha a felnőttek mindegyike Dérynél „az emberi nem teljes képét hordozza“ (megint Mon-

taigne-re kell emlékeztetnünk!), a gyerekekről bizvást elmondhatjuk, hogy parányi ördögök vagy angyalok, mindenképpen emberfeletti lények, minthogy környezetüknek csak egyetlen, de annál lényegesebb vonását sűrítik kicsiny lényükbe, mint a fehér és a fekete a spektrumot. *A befejezetlen mondat* monumentális architektúrájában Péter alakja törekeny kariatid: tonnányi terhet cipelő minatúr Atlasz. Mégis benne testesül meg az eszmének az a tisztasága, melynek felnőtt hordozóira tekintve, nem nyomhatjuk el magunkban a bámulattal vegyes szorongást. Kultsár Istvánban az író olyan forradalmár tipust rajzolt meg, amelynek hitelességét, az azóta eltelt három évtized ismeretében csak napjainkban tudjuk felmérni. Személyében, jellemvonásaiban, ideológiájában is statu nascendi érijük tetten egy jellegzetes vezetőréteg kialakulását, sőt, e folyamat magyarázatát is. Ezért alakja, meggyőződésünk szerint, egyedülálló a világirodalomban. Már Rózsáné, ez a testi valójában is gigászivá méretezett proletárasszony, oly puritán életű, „hogy az eszme gyakran alatta maradt annak, amit ő megvalósított“. Kultsár, akiből az egykori szektázó paraszt apokaliptikus idők prófétájának szavaival szól, az aszkézist annak a világos tudatában teszi élete és halála törvényévé, hogy példájával és fegyelmével olyan áldozatot követel embereitől, amit csak a jövő társadalmá tehet jóvá. „Irtózatos“-nak minősíti a felelősséget, melyet ő s a hozzá hasonlók vállalnak. Zsarnoki módon szolgálja az új világot, de önmagának is zsarnoka. Testamentuma az önfeláldozó heroizmusnak és a politikai éleslátásnak már-már a cinizmust súroló keveréke. Halála a börtönkórházban, utolsó tudatos mozdulata, mellyel fejére húzza a takarót, hogy még agóniájában se szolgáltatssa ki magát az ellenségnek, akár patetikus is lehetne, ha hidegen izzó fanatizmusának minden elemét, a legnemesebbtől a legvisszariasztóbbig nem maga fejtené fel az igazukat ismerők fölényével, elvtársaihoz — az utókorhoz — intézett búcsúlevelében, utolsókat lobbanó életerejé lángjánál.

Ki hogyan hal meg? Milyen lesz halálában? Déry lenyűgöző művészete az egyén legintimebb, mert utolsó, tanúk nélküli mozdulatából is társadalmi érvényű metaforát bont ki. Exhumáljunk két halottat a Déry-hősök hekatombáiból. Az első: „...a nyugodtan ülő test a karosszékekben tárgyilagosan, érdektelenül hatott, mint egy gép, amelyet üzemen kívül helyeztek...“ A másik: „...úgy feküdt arccal a földnek, tárt karral s térdét megvetve a sárban, mintha öltre akarna menni az anyafölddel.“

Az egyik halott — Parcen Nagy Lőrinc apja, aki magánélete és üzleti vállalkozása csődjére egy revolvergolyóval tesz pontot; a másik (Lőrinc találja meg holttestét az éjszakában) fiatal, kommunista munkás, Rózsa Péter nagybátyja.

Ha van író, aki képvisvilágát világképéből építi, akinek agykérgi műhelye legrejtettebb zugában, ott, ahol a művészi forma alakul, a világnézet sűrű anyagára bukkanunk, akkor Déry Tibor az. Választott helyéről a világban vall azzal, ahogyan a nyelv nyersanyagát kezeli. Hogy ez a Déry Tibor mennyiben azonos azzal a Déry Tiborral? — képmutató, demagóg kérdés lenne, ha nem egészítenék ki még egy kérdéssel: azonos-e *A befejezetlen mondat* világa a *G. Á. úr X-ben* keletkezésének körülményeivel? S most már záporoznak a kérdések egészen addig, amíg kipattan közülük, a többit erőlyesen letorkolva a végső, lényeges kérdés: mihez legyen hű az író, a barlangfalra kivetülő ideák világához, vagy a valóság alakzataihoz, melyeknek az előbbieket csak árnyképei? Tudjuk, hogyan válaszolt a kérdésre Platon. Csak hogy Déry Tibor nem idealista. Nem a falat tanulmányozza háttal a barlang szájának.

Egész életművén végigvonul az elégedetlenségnek, a nyugtalanságnak, a *Ke-resésnek* az a kényelmetlen, épp ezért rendkívül etikus folyamata, amelyet egyik fiatalkori regényének, a *Pesti felhőjátéknak* kallódó polgárhőse így fogalmaz meg: „Nem tudom, mit vesztettem el, de azt nem is lehet tudni.“ Hősei közt akad olyan is, aki tudja, mit keres, akár mert elvesztette, akár mert még nem találta meg. Egye-sek a rendet, mások a szabadságot. Maga az író azt a megragadhatatlan törékeny egyensúlyt, mely a kettőt összhangba békéltetné.

Rend és szabadság

Visszapillantva a már említett csúcsról, talán pályaszakaszait is kijelölhetnek, az örök keresés és az időnkénti rátalálások cövekeivel. Egyik-másik cöveket maga az író rántotta ki a földből, hogy máshova, valamivel odébb, a területet szűkítve vagy tágítva verje be újra. Másokra csak rámutat, finom mozdulattal. Innen a csúsról széttekintve előbb Ambrus, *A kiközösítő* törékeny figurája ötlük szemünkbe, s úgy tűnik — talán megbocsátható ez a szürrealista kollázs-ötlet, ha már egyszer *A homokóra madarai* szerzőjéről van szó — mintha a teher alatt meggörnyedve egy hatalmas táblát cipelne, az egyik 1966-os *Capriccio*, a *Lisztikukac* messze lángoló betűivel: „Mert ki ér többet: az, aki nagyobb hasznot hajt az embereknek, vagy aki kisebb kárt tesz bennük? Amen.“

Mert a rend és a szabadság kérdése ez is, s egyfajta — a legrosszabbfajta — válasz lehetne rá ugyancsak *A kiközösítő*ből az egyszerre szánalmas és félelmetes spicli mondása: „Az ember arra való, hogy üldözzék.“ Persze ez a jelentéktelenségében is feltűnő Déry-hős a maga szakmai deformációjának credóját fogalmazza meg ilyen aforisztikusan. Azt hihetnők, hogy ez a hivatásos Júdás a rend embere, ha ragaszkodunk rend és szabadság ellentétézéséhez. Dehát miféle rend az, amelyben az ember arra való, hogy üldözzék?

Mintha felelni akarnának, feltűnnek távolabb ketten az anarchikus szabadság seregéből. Az *Országúton* című, 1924-ben alkotott kisregény csavargója az egyik, a másik az éppen tíz évvel később megírt *Szemtől-szembe* öngyilkos-jelöltje. Az utóbbi nem érti, miért kell mindig az egyenes úton haladnia az embernek, holott a természetben nincs is egyenes vonal. Az előbbi belátja, a szabadság nem a magányos országúton van, hiszen láthatatlan háló fogja össze minden szavunkat és tet-tünket. „A hálót kell megérteni és építeni, de kiugorni nem lehet belőle...“ Ha valamiféle lélek-vándorlás fűzné össze a Déry-hősök családfájának egyik ágát, azt, amelyben a két említett figura mellett helyet kapna Parcen Nagy Lőrinc, Farkas Zénó professzor, a *Portugál királykisasszonyban* gyönyörködő csavargó gyermekek, valamint a felejthetetlen kutya, Niki — útjuk X-ben érne véget. Abban a városban, amelyről nem tudni, fejlődőben avagy hanyatlóban van, mert „Aki az egyik szélén áll, egy ideig azt hihetné, hogy növekszik, aki a másikon, azt, hogy pusztul. Aztán fordítva.“

Mert G. Á. úr a fennálló renddel nem békélő, szabadságot áhító Déry-hősök követe X-ben. És X-ben minden szabad, de semmi sem kötelező, nincs cél és nincs erőfeszítés, az emberek ráérnek tehát, s ezért például az omladozó szálloda liftjében a kapcsolótábla nem is tünteti fel az emeleteket: előbb-utóbb csak eltalál-ják; egyébként a szobákban villanykapcsoló sincs, a világtásról — hacsak el nem

felejtik — a központi villanytelep gondoskodik, úgy, hogy rendszerint nappal ég csak a villany, éjszaka — a vendégek zavartalan pihenése végett — vaksötét van. Közhasznú szükségleti tárgyakat nem kapni a boltokban (mi az, hogy közhasznú? És miféle szükséglet?) Kifogytak a különben szeszélyből szétkapkodott kerékpárcsengek, de G. Á. úr megveszi a kék selyembútorokkal berendezett babaszobát a hozzávaló kis fürdőkáddal. A szóban forgó vásárlás egyébként hajnalban történik. Az igazgató elégedett: „Célunkat elértük, uram... Megismertük szükségleteit és vágyait, s ezek nyomán világosan kirajzolódott előttünk lelkialkata.“ A konzum-társadalomból tehát csak a pszichológizáló üzleti frazeológia maradt meg. A feudális rendből holmi hátborzongató karikatúra: úrlovasok, akik emberen lovagolnak. Minden korok utópiájából X. város legfényűzőbb, legkényelmesebb intézménye, a börtön, s ugyanonnan — újabb firtor — a törvényszék, melynek tagjai nyomorult betegek, bénák, mert szenvedők lévén, csupán ők képesek kellő együttérzésre a vádlottak iránt... Mindazonáltal az ügyész vádbeszédében kimondja: „Az igazság a mindenkori vádlott ellentéte. Egy kis általánosítással azt is mondhatnám, hogy az igazság az ember ellentéte... Tisztelt tanács, a vádlott mindig bűnös.“ A szóban forgó tárgyalás vádlottja csakugyan az: gyilkolt. Csakhogy a gyilkos az ártatlant vádolja, s hitelt is adnak szavának. Mert — mint a legöregebb X-beli ember, idősebb Larra úr, aki illetlenül, szerénytelenül hosszú ideje él már, mondja — „...a perek az idők kezdetétől fogva, mindig összefüggnek egymással...“

Igy fest hát a szabadság hona. Negatív utópia ez, bár éppúgy nevezhetnők fantasztikus szatírának is, ha Déryt Swift és Kafka utódának tekintjük. E legszabadabb műfaj összes lehetőségeit kimerítve zárul be a kör: a rákos szövetként elburjánzó szabadság, akárcsak ellentéte, az öncélként tenyésző, önmagáért való rend egyaránt ellensége az embernek. A tárgy határozta meg kibontásának egyetlen módját, a fikciót, amelyben a szabadság honának modelljét kellett felépítenie az írónak ahhoz, hogy a legcsábítóbb emberi illúzióval leszámolhasson. A valóság fölött lebegésnek ezzel az eljárásával Déry már évtizedekkel korábban élt, a *Szemtől-szembe* lapjain, ott, ahol Ernst és Hintze felálombeli látomása találkozik a ki nem mondott felismerésben: a rossz rendből kitörni, a jó szabadság felé. Mert a káosz nem; szabadság, a zsarnokság pedig nem rend.

A jó rendet, az igazi szabadságot Déry a tündéri gyöngédség tájain, a szerelmesekek, a gyermekek, az összetartó emberek kisugárzásában mutatja fel, ott, ahol az emberek meseszerű szépségben ragyognak és lebegnek, mint Chagall képcin. És tökéletes ívű mondataiban, melyek mint pompás függőhidak kötik össze a való világot az eszményivel, az ember belső valóságát az emberek közötti viszonyok külső valóságával. Mert akárcsak az erkölcsben, a stílusban sem létezhet szabadság — rend és rend — szabadság nélkül.

A kis család avagy mit eszik reggelire című egykori szürrealista játékának előszavában a hetvenöt éves Déry Tibor, aki ha elvesztett is valamit hosszú, nehéz, ragyogó útján, tudja mit, így kiált fel: „*Mikor fognak az emberek megint annak tudatára jutni, hogy felelősek egymásért, hogy minden összefügg?*“